

Constantin VALENTIN

Raportul dintre dreptul internațional și dreptul intern în sistemul juridic românesc și dilemele sale

La ora la care scriu aceste rânduri revizuirea Constituției a intrat într-o zonă de turbulențe¹. Partea bună a actualei stări de lucruri este aceea că ocazia de a discuta în marginea Constituției se prelungeste, și am decis să profit.

Nimeni nu a acuzat nici în *mainstream*, nici în analizele academice mai pretențioase, forma actuală a articolelor 11 și 20 din Constituție. Mă așteptam ca măcar dintr-o direcție, de pildă din zona celor care aplică dreptul internațional, în special dreptul internațional al drepturilor omului, să apară pretenția unor modificări. Oare epuizează cele două articole problematica raporturilor de sistem dintre dreptul internațional și dreptul nostru intern? Reprezintă ele bune exemple ale „textului clar”? Acestea sunt întrebările la care voi încerca să răspund în rândurile care urmează.

În ce privește prima întrebare, în Constituția României dreptul internațional este perceput așa cum era probabil perceput în anii 1920 ai secolului trecut, atunci când fixau izvoarele sale în Statutul Curții Permanente de Justiție Internațională. Constituția trece sub tăcere dreptul internațional general și se referă exclusiv la dreptul internațional convențional². Poate ar trebui introdusă în Constituție o normă identică cu cea inserată la art. 25 din Constituția Germaniei. Conform acestui text regulile generale ale dreptului internațional fac parte din dreptul intern, primează față de legi și creează în mod nemijlocit drepturi și obligații pentru indivizi. În absența unei astfel de norme judecătorii fie nu vor aplica niciodată dreptul cutumiar (un motiv ar fi acela că nu au studiat în mod serios dreptul internațional), fie, dacă s-ar întâmpla să aplice o normă cutumiară sau un principiu general de drept, nu o vor face într-un mod prea explicit. Însă în densitatea organizării internaționale de după cel de-al Doilea Război Mondial au apărut și organizații universale sau cu vocație universale care adoptă acte juridice unilaterale, obligatorii pentru ansamblul membrilor. De exemplu, rezoluțiile Consiliului de Securitate al ONU adoptate în baza Capitolului VII din Cartă sau directivele Organizației Aviației Civile Internaționale sau regulamentele sanitare ale Organizației Mondiale a Sănătății. Este clar că o serie de rezoluții ale Consiliului de Securitate pretind o aplicare în sistemul intern. De exemplu, cele care se referă la instituirea unui embargo. Trebuie supuse acestea întotdeauna unui proces de transformare în norme de drept intern, pentru a fi aplicabile particularilor?

---

¹ Din instrument de legitimize reconfortantă referendumul constituțional s-a transformat la noi într-un act înconjurat de incertitudini, mai mult, a fost repusă în discuție, în mai multe rânduri, chiar și propria sa legitimize procedurală.

² Este adevărat că dreptul internațional general (cutuma și principiile generale de drept) se aplică rar în sistemele de drept intern. Reprezintă izvoarele de drept ale relațiilor interstatale. În plus este plin de incertitudini. Iar printre *first draft Fathers* ai Constituției din 1991 nu se aflau specialiști în drept internațional care să controleze cât de cât domeniul.

Există constituții care au rezolvat această dilemă. *E.g.*, Constituția Olandei, care la art. 93 și 94 stabilește că după publicare actele unilaterale ale organizațiilor internaționale posedă efect direct și reprezintă *lex superior* în raport de legislația internă.

Ar trebui lămurită, de asemenea, situația sentințelor internaționale. În principal, statutul jurisprudenței Curții Internaționale de Justiție, a Curții Europene a Drepturilor Omului dar și statutul jurisprudenței celor două instanțe de la Luxemburg.

I. Incertitudinile art. 11 din Constituție³

Art. 11, împreună cu art. 20 din Constituție, au ca obiect raportul dintre dreptul internațional convențional, așa-numitul drept al tratatelor, și dreptul intern. Diferența între cele două texte este de tip general/ special. În timp ce art. 10 vizează ansamblul dreptului internațional convențional, art. 20 se referă la o singură categorie de tratate internaționale, tratatele în materia drepturilor omului la care adaugă o rezoluție a Adunării Generale a Națiunilor Unite, *Declarația universală a drepturilor omului*.

În doctrina noastră de drept constituțional raporturile de sistem au fost discutate luându-se în general ca punct de plecare distincția dintre monism și dualism. Însă discuțiile despre monism și dualism trebuie să rămână discuții de școală, deoarece cele două doctrine sunt astăzi practic nefuncționale. Și sunt nefuncționale din două motive:

a) pentru că rareori poziția statelor față de dreptul internațional este pur monistă sau pur dualistă. Un stat este monist în raport de un izvor de drept internațional, de exemplu, monist în materia tratatelor, și dualist în raportul cu alte izvoare ale dreptului internațional, față de cutume sau față de principii generale. Cazul României este suficient de ilustrativ.

b) iar faptul că un stat este, de exemplu, monist sau dualist nu are un rol decisiv în nici o arie de interes funcțională. Nici nu conduce în mod automat la recunoașterea efectului direct al tratatelor, adică la aplicabilitatea lor în sistemul intern (așa cum o dovedește exemplul Statelor Unite), nici nu fixează primatul dreptului internațional asupra dreptului intern contrar (așa cum o dovedește Germania).

Totuși, în doctrina noastră de drept constituțional discuțiile despre monism și dualism par să domine zona de interes. Nu le voi comenta aici. Voi da însă în continuare câteva exemple despre semnificația atribuită articolului 11 de unii dintre cei mai importanți autori în materia dreptului constituțional. Aceste exemple au rolul de a marca zona de incertitudine, nimic mai mult. În opinia profesorului Dan Claudiu Dănișor, aliniatul al doilea al art. 11 ne conduce la ideea că tratatele „sunt obligatorii nu doar generic pentru stat, ci în mod concret pentru toate organele sale, cu același titlu ca și legile. Nu este vorba așadar de aplicarea unei norme internaționale, ci a uneia interne. (...) Judecătorul este, deci, obligat să aplice dispozițiile tratatelor ratificate de Parlament”⁴.

³ Articolul 11 din Constituție: „(1) Statul român se obligă să îndeplinească întocmai și cu bună-credință obligațiile ce-i revin din tratatele la care este parte. (2) Tratatelor ratificate de Parlament, potrivit legii, fac parte din dreptul intern. (3) În cazul în care un tratat la care România urmează să devină parte cuprinde dispoziții contrare Constituției, ratificarea lui poate avea loc numai după revizuirea Constituției”.

⁴ A se vedea *D.C. Dănișor*, Constituția României comentată, Titlul I – Principii generale, Ed. Universul Juridic, București, 2009, p. 316.

Mi-ar fi greu să subscriu la aceste concluzii. În primul rând, eu cred că în sistemul nostru intern tratatele se aplică în calitate de norme internaționale și nu în calitate de norme interne. Este adevărat, acest fapt nu rezultă din normele Constituției, ci din Legea tratatelor, nr. 590 din 2000. În al doilea rând, judecătorul nu va aplica toate tratatele ratificate, ci doar tratatele care posedă așa-numitul „efect direct”. Dacă toate tratatele ar poseda efect direct, așa cum sugerează profesorul Dan Claudiu Dănișor, și ar avea asigurat și primatul asupra legislației contrare, art. 148 din Constituție, introdus la revizuirea din anul 2003, în vederea aderării statului la Uniunea Europeană, ar fi, bineînțeles, superfluu.

Într-o altă opinie⁵, din faptul că doar tratatele ratificate de Parlament, potrivit legii, fac parte din dreptul intern „rezultă următoarele condiții pentru transformarea unui act consensual din dreptul internațional public într-un act normativ din dreptul intern român: a) tratatul să fie ratificat de Parlament; b) tratatul să fie ratificat potrivit legii; c) tratatul să fie licit”. În această opinie se echivalează două chestiuni distincte: introducerea unui tratat în dreptul intern și transformarea unui tratat în dreptul intern. Însă ratificarea tratatului este duală. Pe de-o parte, ratificarea este un act intern și produce în sistemul intern efectele prevăzute de art. 11. Pe de altă parte, este un act unilateral care produce efecte în sistemul dreptului internațional. În art. 2 al Convenției de la Viena privind dreptul tratatelor ratificarea este definită ca fiind actul prin care statul „stabilește pe plan internațional consimțământul de a fi legat printr-un tratat”. Legea de ratificare nu produce în România efectele transformării tratatului în normă de drept intern deoarece nu încorporează tratatul în cuprinsul său. Legea însoțește tratatul și, de obicei, are un articol unic, care cuprinde dispoziția ratificării. În cazul în care există rezerve și/sau declarații interpretative, dacă sunt stabilite autoritățile interne care posedă competențe conform tratatului etc., toate acestea se înscriu în cuprinsul legii de ratificare⁶. Dacă tratatul ar fi transformat în lege internă textul său ar fi modificat în conformitate cu rezervele. Altfel spus, rezervele, declarațiile interpretative și celelalte mențiuni ar fi incorporate în legea în care tratatul a fost transformat. Astfel, în lege ar figura doar acele dispoziții pe care statul înțelege să le aplice. La noi se publică o traducere a tratatului în limba română. Însă textul autentic al tratatului nu este traducerea în limba română, ci textul sau textele autentice în dreptul internațional⁷.

Ideea că liceitatea unui tratat ar putea fi verificată în sistemul nostru intern nu mi se pare nici ea acceptabilă. Aceasta pentru că judecătorul intern nu verifică niciodată, nu a făcut-o niciodată și nici nu ar putea să o facă, caracterul ”licit” al tratatului, conform dreptului internațional public. Judecătorul intern nu posedă pur și simplu această competență. El este interesat de efectele normelor cuprinse în tratat, nu de normele de recunoaștere ale tratatului ca act juridic⁸. În favoarea caracterului licit al tratatului, după ratificarea sa, se instituie o prezumție care pentru judecători este absolută. Dacă totuși, în cursul unui proces, o parte ar

⁵ A se vedea, Ș. Deaconu, E.-S. Tănăsescu, Comentariu articolului 11 în I. Muraru, E.S. Tănăsescu (coord.), Constituția României – Comentariu pe articole, Ed. C.H. Beck, București, 2008, p. 115 *et seq.*

⁶ A se vedea, C.L. Popescu, Actele și procedura prin care statul român își exprimă consimțământul de a fi legat din punct de vedere juridic prin tratate internaționale, în Dreptul nr. 9/1996, p. 15.

⁷ Cred că primul autor care a echivalat la noi introducerea tratatului în dreptul intern prin ratificare cu transformarea sa a fost T. Drăganu, Drept constituțional și instituții politice – Tratat elementar, vol. I, Ed. Lumina Lex, București, 1998, p. 88.

⁸ În legătură cu distincția act/normă, a se vedea C. Valentin, Drept internațional, Ed. Universul Juridic, București, 2010, p. 127-128.

acuza probleme legate de calitatea actului, iar aceste probleme ar putea să determine inaplicabilitatea tratatului în sistemul intern, de exemplu, ar acuza faptul că un tratat nu mai este în vigoare, deoarece nu mai îndeplinește condiția unui prag de ratificări, atunci judecătorul va informa la Ministerul de Externe.

În fine, majoritatea specialiștilor în drept constituțional consideră caracterul infraconstituțional al tratatelor bine stabilit din cel puțin două motive: a) prin faptul supremației Constituției⁹; b) prin apariția după anul 2003 a obligației de revizuire a Constituției în prezența unui tratat care conține norme contrare Constituției¹⁰. Nu cred că argumentul supremației Constituției susține necondiționat caracterul infraconstituțional al tuturor tratatelor. Supremația Constituției este un concept juridic și nu un enunț de fapt. Domeniul supremației Constituției este sistemul juridic intern. Nu există nici un act juridic generat de sistemul nostru intern care să fie superior Constituției pentru bunul motiv că normele juridice ale Constituției sunt normele juridice ultime de recunoaștere a validității tuturor actelor normative interne. Sau, altfel spus, validitatea legii depinde în mod direct de respectarea criteriilor constituționale de validitate, validitatea hotărârii de guvern depinde în mod direct de respectarea criteriilor de validitate impuse de lege etc. Cu dreptul internațional lucrurile sunt diferite. Validitatea normelor sale nu este internă, ci internațională. Constituția României nu poate controla în nici o manieră validitatea lor. În temeiul supremației sale, Constituția decide dacă se autolimează sau nu în favoarea dreptului internațional, cu titlu general, sau doar în circumstanțe determinate. Ar fi însă incorect să afirmi despre tratate că sunt supraconstituționale. Supraconstituționalitatea este un concept înșelător, utilizat de juriștii și politicienii defavorabili aplicării prioritare a dreptului internațional public în sistemele de drept intern. Termenul supraconstituțional a apărut, nu întâmplător, în Franța, la profesori de drept public mefienți față de integrarea internațională, ca să nu spun ostili integrării.

II. Incertitudinile art. 20 din Constituție

Articolul 20 reprezintă o directivă de aplicare a drepturilor fundamentale garantate de Constituție¹¹. La o astfel de directivă de aplicare, ne putem aștepta la claritate și poate, de ce nu, chiar la precizie. Totuși, art. 20 pare să fie mai curând un text dificil decât unul clar¹².

⁹ I. Muraru, *Drept constituțional și instituții politice*, Lumina Lex, București, 2000, p. 174.

¹⁰ I. Muraru, op. cit., p. 174, D.C. Dănișor, op. cit., p. 320.

¹¹ Art. 20 din Constituție: „(1) Dispozițiile constituționale privind drepturile și libertățile cetățenilor vor fi interpretate și aplicate în concordanță cu Declarația Universală a Drepturilor Omului, cu pactele și cu celelalte tratate la care România este parte. (2) Dacă există neconcordanțe între pactele și tratatele privitoare la drepturile fundamentale ale omului, la care România este parte, și legile interne, au prioritate reglementările internaționale, cu excepția cazului în care Constituția sau legile interne conțin dispoziții mai favorabile”.

¹² Este interesant că *Human Rights Act* din 1998 conține la secțiunea 3(1) o directivă de aplicare a Convenției europene a drepturilor omului, la fel de dificilă ca art. 20 alin. (1) din Constituția noastră. În măsura în care este posibil, legislația primară și legislația subordonată trebuie interpretată și trebuie să producă efecte într-o manieră care este compatibilă cu drepturile din Convenție. A se vedea A. Kavanagh, *Elusive Divide Between Interpretation and Legislation Under Human Rights Act, 1998*, *Oxford Journal Of Legal Studies*, vol. 24, no. 2/2004, p. 259-285.

Textul stabilește: Constituția României este deschisă în materia drepturilor omului pentru standardele de protecție cele mai favorabile. În același timp prezintă un monism sub condiție, cu primatul dreptului internațional. Altfel spus, art. 20 alin. (1) din Constituție instituie standardul protecției internaționale sau interne cele mai favorabile. Totuși, criteriile care califică dispozițiile interne mai favorabile rămân relativ obscure.

Prima întrebare legată de directiva de aplicare este următoarea: cine sunt destinatarii ei? În mod clar, legislatorul (deținătorul tradițional al normelor constituționale). Apoi, judecătorii CCR, organ care deține monopolul interpretării Constituției. Oare judecătorii de drept comun sunt și ei destinatari ai normei? În tradiția constituțională a majorității statelor de *civil law* judecătorii de drept comun aplică legile și nu aplică în mod direct Constituția¹³. Aceasta este și rațiunea pentru care în sistemul juridic există o jurisdicție specială de control al constituționalității legilor.

Ar putea fi totuși considerat art. 20 o excepție de la regula neaplicării directe a normelor constituționale? Alin. (2) lasă după opinia mea deschis răspunsul la această întrebare. El se referă la neconcordanța dintre tratate și legile interne. Cuprinde așadar, în mod explicit, o directivă de aplicare a legii interne. Or, aplicarea legii interne este domeniul judecătorului de drept comun și nu a celui constituțional. Ar putea în mod legitim judecătorul intern să ignore o normă constituțională care pare să i se adreseze în mod direct? Ar putea acuza o incongruență în sistemul Constituției ca să justifice neaplicarea art. 20 alin. (1)? În mod clar, doctrina noastră de drept constituțional nu ia în considerare această, să-i spunem, dilemă de aplicare a normei.

O altă chestiune atinsă de incertitudini o reprezintă prezența în interiorul art. 20 a unui grup neomogen de acte internaționale: un act unilateral al unei organizații internaționale, așa cum este Declarația universală, tratate de drept ale omului cu o deschidere generală și tratate speciale, e.g., Convenția Națiunilor Unite împotriva torturii, Convenția asupra eliminării tuturor formelor de discriminare rasială. Ce alegere trebuie să facă judecătorul constituțional, sau cel de drept comun, dacă este confruntat cu tratate succesive contradictorii, *in pari materia*? Determinarea tratatului aplicabil este fără îndoială o chestiune de drept internațional și nu una de drept intern. Însă articolul 30 din Convenția de la Viena din 1969, care se ocupă de aplicarea tratatelor succesive *in pari materia*, din care ar putea să se inspire¹⁴, reprezintă o reglementare incompletă sau lacunară. Textul se referă la tratatele subordonate la care se aplică evident *lex superior*, însa în lista de la art. 20 alin. (1) nu se pune problema subordonării vreunui tratat. Textul Convenției se mai referă și la compatibilitatea *in pari materia* a tratatelor anterioare cu cele posterioare și indică aplicarea lui *lex posterior*. Însă textul păstrează tăcerea în legătură cu relevanța regulii *lex specialis* în dreptul tratatelor. Doctrina este cea care indică aplicabilitatea lui *lex specialis* însă relevanța doctrinei este limitată atât în dreptul internațional cât și în dreptul intern¹⁵.

Însa nici *lex superior*, nici *lex posterior* și nici *lex specialis* nu sunt reguli de drept internațional. Nu se poate afirma că reprezintă principii generale de drept, pentru că logica lor este logica sistemelor juridice centralizate și acest fapt blochează transferul lor în dreptul internațional cu titlul de principii generale. Cu atât mai puțin s-ar putea afirma că ele posedă suport cutumiar. În dreptul internațional aplicarea lor trebuie făcută cu prudență. În cazul

¹³ A se vedea e.g. I.C.C.J., Decizia nr. 1613 din 7 mai 1999.

¹⁴ O poate face chiar dacă România nu este parte la Convenția de la Viena.

¹⁵ A se vedea P. Reuter, Introduction aux droits des traités, 3eme ed. PUF Paris 1995, p. 119.

nostru, între Convenția europeană a drepturilor omului și Pactul internațional privind drepturile civile și politice sau între Convenția europeană a drepturilor omului și Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene, nu s-ar putea aplica, în caz de non-concordanță, *lex posterior*. Principiul de alegere a actului internațional aplicabil sau relevant, ar putea fi după opinia mea, unul diferit. În acord cu scopul și obiectul art. 20 din Constituție, ar trebui poate aplicat tratatul care prevede cel mai înalt standard de protecție, însă o altă regulă posibilă ar putea fi regula preferinței pentru tratatul care are cea mai clară și precisă determinare a conținutului dreptului. Altfel spus, ar putea fi acordată o preferință pentru tratatul care este cel mai apt pentru o aplicare directă. Însă unii ar putea prefera ultimul tratat, bazându-se pe prezumția că legislatorul, atunci când a ratificat tratatul, a acordat implicit prioritate tratatului posterior¹⁶.

Conflictul dintre tratate *in pari materia* nu este o chestiune pur teoretică. De exemplu, în afacerea *Jersild c. Danemarca*, în fața Curții de la Strasbourg, statul a justificat condamnarea internă a petentului prin obligațiile internaționale asumate prin Convenția Națiunilor Unite asupra eliminării tuturor formelor de discriminare rasială. Curtea de la Strasbourg a condamnat Danemarca, însă a evitat să explice care este opinia sa în legătură cu raportul dintre Convenția Națiunilor Unite ca *lex specialis* și Convenția europeană a drepturilor omului¹⁷. Un alt exemplu de *in pari materia* îl reprezintă dreptul fundamental la libertate de gândire, conștiință și religie, care este afirmat într-o manieră asemănătoare de Pactul internațional privind drepturile civile și politice la art. 18, și de Convenția europeană a drepturilor omului la art. 9. Însă regimul juridic al dreptului este diferit în cele două tratate. În Pact dreptul este intangibil, nu-i poate fi aplicată nici o restricție și nici o derogare. În schimb, în Convenție sunt posibile atât restricțiile cât și derogările.

O ultimă zonă de incertitudini pe care doresc să o evoc aici, este zona justițiabilității normelor internaționale, în cazul nostru a normelor convenționale. Justițiabilitatea sau non-justițiabilitatea unei norme convenționale este decisivă pentru recunoașterea sau nerecunoașterea efectelor directe ale unui tratat, sau a caracterului său *self-executing*.

Așa cum se știe, doctrina tratatelor *self-executing* s-a dezvoltat în jurisprudența instanțelor Statelor Unite, în special în jurisprudența Curții Supreme. La început, Curtea Supremă a decis, în celebrul caz *Foster c. Neilson* din 1829, că intenția părților la tratat de a crea drepturi pentru particulari e decisivă pentru calificarea tratatului¹⁸. Este sigur că simpla stabilire a intenției are propriile sale zone de incertitudini. Apoi, tribunalele au decis că efectul direct depinde de calitatea normelor cuprinse în tratat. Dacă tratatul prescrie o regulă prin care drepturile unui cetățean sau ale altui subiect individual pot fi determinate, atunci i se recunoaște efectul direct. În schimb, dacă utilizează termeni generali, sau un limbaj prea vag, acest fapt privează normele internaționale de efect direct. Un secol mai târziu, Curtea de la Strasbourg a stabilit criteriile asemănătoare atunci când a declarat condițiile materiale de validitate ale legii interne: precizie, claritate, consecințe previzibile. Or, atunci când normele tratatelor sunt lipsite de una sau mai multe dintre aceste calități care condiționează validitatea legii interne în sistemul european al

---

¹⁶ A se vedea *J.A. Frowein, K. Oellers-Frahm, Allemagne*, în *P.M. Eisemann (ed.), L'integration du droit international et communautaire dans l'ordre juridique nationale*, Kluwer Law International, The Hague/London/Boston, 1996, p. 90.

¹⁷ Hotărârea CEDO din 23 septembrie 1994.

¹⁸ *Foster v. Neilson*, 27 U.S. (2 Pet.) 253, 314 (1829). See *The Federalist* no. 75 (*J. Cooke* ed. 1961), p. 504-505.

drepturilor omului, ele nu pot fi aplicate de judecător. Faptul că ele fac parte din dreptul intern conform Constituției satisface o condiție necesară a aplicării directe, nu însă și suficientă.

Așadar, calitatea intrinsecă a normelor sale poate priva un tratat de efectul direct chiar dacă, în principiu, el ar putea beneficia de un asemenea efect¹⁹. Cu toate clarificările din jurisprudență, în anul 1979 un tribunal federal american născu distincția dintre tratatele *self-executing* și tratatele *non-self-executing* „cea mai confuză distincție din dreptul american al tratatelor”²⁰. Nici în Europa, chestiunea aplicării directe nu a ieșit cu totul din zona de penumbră. De exemplu, tribunalele germane au decis că Acordul general pentru tarife și comerț (GATT) este *non-self-executing* deoarece dispozițiile sale suferă de imprecizie. În schimb, tribunalele italiene au decis în mod ferm că normele Acordului posedă efect direct²¹. Care dintre tratatele la care se referă art. 20 alin. (1) din Constituție posedă efect direct? Fără îndoială Convenția europeană a drepturilor omului și Carta UE. Însă este discutabil dacă pactele Națiunilor Unite sau anumite tratate speciale posedă efect direct.

În concluzie, normele care reglementează în Constituție raportul dintre dreptul internațional și dreptul intern nu ar trebui să rămână în afara intenției de revizuire. Ar exista opțiunea pentru un sistem complet care să vizeze dreptul internațional în integralitatea sa, iar art. 20 ar trebui adaptat la rolul preeminent pe care îl exercită ca standard internațional, *de facto*, jurisprudența instanțelor de la Strasbourg și Luxemburg în materia protecției drepturilor fundamentale.

---

¹⁹ Este clar că *de plano* nu posedă efect direct tratatele care impun obligații în mod exclusiv statelor. De asemenea, tratatele nu impun obligații statelor, ci prevăd aspirații, preferințe, scopuri generale, recomandări.

²⁰ A se vedea *C.M. Vazquez*, *The Four Doctrines of Self-Executing Treaties*, *AJIL*, 4/1995, tradus în *C. Valentin*, *Doctrină și jurisprudență internațională*, Ed. Universității de Vest, Timișoara, 2009, p. 301.

²¹ *J.A. Frowein*, *K. Oellers-Frahm*, *Allemande*, și *T. Treves*, *M. Frigessi di Rattalma*, Italie, în *P.M. Eisemann* (ed.), *L'integration du droit international et communautaire dans l'ordre juridique nationale*, Kluwer Law International, The Hague/London/Boston, 1996, p. 82, p. 380-381.